

इतर मागासवर्गीय : आरक्षण

माधुरी अनंतराव भामरे, टिळक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पुणे—४११०३०

१. प्रस्तावना :

भारतातील बहिष्कृत समाजाच्या सामाजिक समावेशकतेसाठी इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर प्रयत्न करण्यात आले. पण १९ व्या शतकातच पहिल्यांदा ब्रिटीशांनी व काही संस्थानिकांनी यासंबंधी कायदेशीर तरतूदी केल्या. यामध्ये आरक्षणाचा प्रामुख्याने समावेश होतो. आरक्षण हा शब्द संरक्षणात्मक भेदभाव, क्षतीपूर्ती धोरण किंवा अफर्मेटिव्ह अॅक्शन किंवा प्रोटेक्टिव्ह डिस्क्रिमिनेशन या नावाने ओळखला जातो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, ज्यांना पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळाले नाही, त्यांना आरक्षण किंवा ज्यांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात पर्याप्त प्रतिनिधीत्व मिळाले नाही, त्यांना आरक्षण होय. भारतीय समाजात देण्यात येणाऱ्या आरक्षणाचा आधार हा सामाजिक असून आर्थिक नाही. आरक्षणातून विषमतेऐवजी समता, अन्यायाऐवजी न्याय, गुलामगिरी ऐवजी स्वातंत्र्य असे मूल्यांतर घडत असते. म्हणून आरक्षण हे क्रांतिकारक परिवर्तनाकडे टाकलेले महत्वाचे पाउल आहे. भारत देश विषमतेचे माहेर घर आहे. ही विषमता सामाजिक भेदभावामुळे अस्तित्वात आली. मागासवर्गीय बहुजन समाजाला दर्जाची व संधीची समानता प्राप्त करून देणेसाठी फुले—शाहु—आंबेडकरांनी प्रतिपादन केलेले क्रांतिकारी धोरण म्हणजे आरक्षण होय. तसेच भारतात समानता प्रस्थापित करण्यासाठी आरक्षण एक महत्वाचा मार्ग आहे.

भारतीय संविधानात 'मागासवर्गीयांसाठी' खास सवलती देण्याबाबतची तरतूद कलम १६ (४) यात नमूद केलेली आहे. परंतु, संविधानात कुठेही 'मागासवर्ग' या शब्दाची व्याख्या दिलेली नाही. संविधानाच्या कलम ३४० अन्वये राष्ट्रपतींना आयोग नेमता येतो. या आयोगाने 'सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्ग' कोणते आहेत व त्यांच्या उन्नतीकरिता कोणते खास उपाय योजावेत हे सुचवावे, असे नमूद केले होते.

२. इतर मागासवर्गीय व आरक्षण :

संविधानाच्या संबंधित कलमात 'जात' असा शब्द नसून 'वर्ग' अशा शब्दाचा उल्लेख केलेला आहे. त्यामुळे 'वर्ग' म्हणजे नेमके काय? आणि 'सामाजिक व मागासलेपणा' म्हणजे काय? या दोन्ही गोष्टी आयोगाला निश्चित कराव्या लागतात व हे वर्ग कोणते आहेत, ते नमूद करावे लागते. या प्रश्नांवर उच्च व सर्वोच्च न्यायालयांनी खूप चर्चा करून त्यांचे अर्थ लावलेले आहेत. घटनासमितीद्वारा निर्मित संविधानात १५ (४) हे कलम नव्हते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या एका निर्णयाने मागासवर्गीयांसाठी केलेल्या खास तरतूदी रद्द ठरल्या तेव्हा १५ (४) हे जादा कलम समाविष्ट करावे लागले. त्यासाठी संविधानात पहिली दुरुस्ती १९५१ साली करण्यात आली. त्यानुसार सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांना विशेष संरक्षण देण्याचा अधिकार शासनास

प्राप्त झाला. राष्ट्रपतींच्या आज्ञेने व घटनेच्या ३४० व्या कलमान्वये २९ जानेवारी १९५३ साली काकासाहेब कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिला 'मागासवर्गीय आयोग' नियुक्त करण्यात आला.

३. पहिला मागासवर्गीय आयोग : (कालेलकर आयोग)

राष्ट्रीय स्तरावर मागासवर्गीयांचा अभ्यास करण्यासाठी काकासाहेब कालेलकर आयोग सर्वप्रथम नेमण्यात आला होता. काकासाहेब कालेलकर आयोगाने देशातील २३९९ मागास जाती व जमातींची यादी तयार केली होती. त्यांची लोकसंख्या १९५१ सालच्या जनगणनेनुसार ११.५ कोटी एवढी होती. तसेच १९६१ सालच्या जनगणनेनुसार जातीनिहाय इतर मागासवर्गीयांची लोकसंख्या निश्चित करण्याची शिफारस केली होती. यावरून इतर मागासवर्गीय जातीच्या लोकसंख्येत तफावत असलेली दिसून येते.

या आयोगाने विभिन्न जातींची तसेच ९३० मागासवर्गीय समुदायांची लोकसंख्यासंबंधी माहिती मिळविली. एकत्रित झालेल्या माहितीचे संकलन व छाननी करून, सामाजिक तसेच शैक्षणिक दृष्टिकोनातून मागासवर्गीयांची ओळख होण्याच्या दृष्टीने काही निकष ठरविले. त्यानुसार माहिती संकलित करून देशभरातील २३९९ इतर मागासवर्गीय जातींची एकच यादी तयार केली होती. या यादीची छाननी करून त्यापैकी ८३७ जातींचा समावेश 'अति मागास वर्ग' या गटामध्ये करण्यात आला होता. या आयोगाने सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेले वर्ग कोणते आहेत त्यांची पाहणी करून, त्यानुसार यादी तयार करण्याची आवश्यकता होती. परंतु, आयोगाने कोणकोणत्या निकषांच्या आधारावर २३९९ मागासवर्गीयांची यादी तयार केली, याचा उल्लेख अहवालात करण्यात आला नव्हता. केंद्रीय शिक्षण खात्याने शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांना अनुदान देण्याची व्यवस्था केली होती व १९४९ साली राज्य शासनाने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे मागासवर्गीयांची यादी तयार केलेली होती, त्या आधारावर आयोगाने मागासवर्गीयांची यादी तयार केली होती.

काकासाहेब कालेलकर आयोगाने सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेपणाचे निकष ठरविले, म्हणजेच मागासलेले जातीत सर्वाधिक मागास कोणाला म्हणावे, असे सांगून इतर मागासवर्गात पोटभेद निर्माण केला होता. इतर मागासवर्गांमध्ये समाविष्ट केलेल्या सर्वच जाती सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिकदृष्ट्या एका पातळीवर नाहीत. तुलनात्मकदृष्ट्या काही जाती इतरांपेक्षा पुढारलेल्या किंवा सुस्थितीत आहेत.

मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी या आयोगाने संकलित केलेली माहितीची व्यापकता खूप होती. यामध्ये जमीन सुधारणा, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची फेररचना, भूदान आंदोलन, पशूधन विकास, मत्स्यपालन, दुग्ध उत्पादन, मधमाश्यापालन, प्रौढ साक्षरता, ग्रामीण कुटीर उद्योगांचा विकास, ग्रामीण भागातील निवास, आरोग्य, विद्यापीठीय शिक्षण, मागासवर्गीयांना सरकारी सेवेमधील प्रतिनिधीत्व, इत्यादी विचार केला गेला होता.

या आयोगाने इतर मागासवर्गीयांसाठी खूप व्यापक प्रमाणात सुधारणा सुचविल्या होत्या. इतर मागासवर्गीयांना सर्व तांत्रिक व व्यावसायिक, शैक्षणिक संस्थांमध्ये ७० टक्के जागा राखीव ठेवाव्यात. सरकारी व निमसरकारी

नोकच्यांत प्रथम वर्गात २५ टक्के, द्वितीय वर्गात ३३ टक्के, तृतीय वर्गात आणि चतुर्थ वर्गात ४० टक्के किमान राखीव जागा ठेवाव्यात. या आयोगाने आपला अहवाल दिनांक ३० मे १९५५ साली राष्ट्रपतींना सादर केला. कालेलकरांनी अहवाल सादर केल्यानंतर त्यांनी स्वतःच छेद देणाऱ्या ३० पानी पत्रात अहवालातील शिफारशीबाबत विरोधी मत नोंदविले. अहवालातील उद्देशानुसार अपेक्षा कालेलकर आयोगाने पूर्ण केलेल्या नसल्याने, संसदेने हा अहवाल फेटाळला.

या आयोगाच्या अहवालावर एकमत होत नसल्याने शेवटी असा निर्णय घेण्यात आला की, मागासवर्गीयांची देशपातळीवर कोणतीही यादी बनविण्यात येवू नये, याचेबरोबर अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व्यतिरिक्त मागासवर्गीयांसाठी केंद्रीय सेवांमध्ये कोणतेही आरक्षण ठेवता येणार नाही. परिणाम १४ ऑगस्ट १९६१ साली गृह मंत्रालयाने, सर्व राज्य सरकारांना कळविले की, केंद्र सरकारला 'मागासवर्गीयांचा गट' निश्चित करण्याचा अधिकार असल्याने, मागासवर्गीयांची यादी तयार करण्याकरिता संविधानातील कलम ३३८ (३) नुसार आयोगाने जरी काही समूहांची गणना केली, तरी संविधानातील कलम १५ व १६ नुसार राज्य सरकारांना देखील अशी यादी अथवा सूची करण्याची मुभा दिलेली आहे, असे असल्याने त्या सूचीवर राज्य सरकार कायम राहू शकते कारण केंद्र सरकारने बनविलेली मागासवर्गीयांची यादी ही अखिल भारतीय पातळीवर व्यावहारिक होत नाही, तसेच भारत सरकारचा विचार आहे की, राज्य सरकारांनी मागासवर्गीयांची व्याख्या किंवा यादी करण्याचा अधिकार आहे. केंद्र सरकारने असे म्हणून या आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्यापासून आपले अंग काढून घेतले.

त्यानंतर भारतातील १० राज्य सरकारांनी १५ आयोग किंवा समित्या स्थापन केल्या. या आयोगांनी 'मागासलेपणा' चे निकष ठरविले. मागासवर्गात कोणत्या जातींचा समावेश करावा, त्यांना शिक्षणात आणि नोकऱ्यांमध्ये किती जागा राखीव ठेवाव्यात, या संबंधित राज्यांनी निर्णयही घेतले.

त्यानुसार आंध्र प्रदेश, बिहार, गुजरात, कर्नाटक, केरळ, जम्मू काश्मीर, महाराष्ट्र वगैरे राज्यात मागास जाती आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. विविध राज्यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात असणाऱ्या मागासवर्गीयांची यादी तयार करण्याकरिता आयोग व समित्या नेमल्या.

४. महाराष्ट्रातील मागासवर्गीय आयोग :

भाषावार प्रांतरचनेनुसार जुन्या मुंबई राज्याचे विभाजन होवून १९६० साली महाराष्ट्र राज्य उदयास आले. सरकारने नोव्हेंबर १९६१ साली 'बी.डी. देशमुख' यांच्या अध्यक्षतेखाली 'मागासवर्गीय आयोग' नेमण्यात आला. या आयोगाने आपला अहवाल १९६४ साली राज्य सरकारकडे सादर केला.

या मागासवर्गीयांना शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यातील पदांकरिता राज्यातील त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे अशी शिफारस केली होती. या आयोगाच्या शिफारशीवरून पहिल्या तीन

वर्गाना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार अनुसूचित जातींसाठी १३ टक्के, अनुसूचित जमातींसाठी ७ टक्के, विमुक्त जाती व भटक्या जमातींसाठी ४ टक्के प्रतिनिधीत्व देण्याचे मान्य केले. परंतु, चौथ्या वर्गातील इतर मागासवर्गीयांना त्यांची लोकसंख्या ही ५२ टक्के असताना देखील त्यांना केवळ १० टक्के आरक्षणाची शिफारस केली होती.

महाराष्ट्र सरकारने १९७९ सालापासून बी. डी. देशमुख आयोगाच्या आरक्षणाच्या शिफारशी स्वीकारून अंमलबजावणी केली. यामुळे या आरक्षण पध्दतीनुसार इतर मागासवर्गीयांना महाराष्ट्रात १० टक्के तरी आरक्षण मिळाले. काही कालावधीनंतर इतर मागासवर्गीयांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण नाकारण्यासाठी आर्थिक निकषांच्या आधारावर सवलती देण्याचे धारेण शासनाने मान्य केले. मागासवर्गीयांच्या ३४ टक्के आरक्षणाखेरीज ४६ टक्के आरक्षण आर्थिक दुर्बलांसाठी जाहीर केले. यामध्ये सेवानिवृत्त सैनिकांसाठी १५ टक्के, अपंगांसाठी ३ टक्के व आर्थिक दुर्बलांसाठी २८ टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले. त्यासाठी कुटूंबाच्या वार्षिक उत्पन्नाची मर्यादा रू. ४०००/- पर्यंत ठेवण्यात आली.

महाराष्ट्र शासनाने, आर्थिक निकषांवर मोठ्या प्रमाणात आरक्षण ठेवल्याच्या निर्णयाविरुद्ध १९८७ साली 'शिवाजीराव गरजे' यांनी उच्च न्यायालयात आव्हान दिले. या प्रकरणात उच्च न्यायालयाने शासनाचे ४६ टक्के असणारे आरक्षण अवैध ठरवून राज्यातील इतर मागासवर्गीयांची लोकसंख्या विचारात घेवून, त्यांच्यासाठी १० टक्क्यांऐवजी ३१ टक्के आरक्षण ठेवण्याची शिफारसही केली होती.

५. दुसरा मागासवर्गीय आयोग (मंडल आयोग) :

२० डिसेंबर १९७८ रोजी बिदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली घटनेतील ३४० कलमास अनुसरून तत्कालीन पंतप्रधानांनी दुसरा केंद्रीय मागासवर्गीय आयोगाची नियुक्ती केली. देशातील सामाजिकदृष्ट्या व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय असलेले व ज्या मागासवर्गीयांना शासकीय नोकऱ्यांत उचित प्रतिनिधीत्व प्राप्त झालेले नाही, त्यांचा शोध घेवून अशा मागासवर्गीयांच्या उन्नतीसाठी कोणकोणत्या उपाययोजना करता येतील, याचा अभ्यास करण्यासाठी हा आयोग नेमण्यात आला होता.

लोकशाहीत न्यायाच्या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्तीला आणि समाज घटकालाही या देशाच्या सत्तेत वाटा मिळणे, हा न्याय हक्क आहे. या देशातील सुमारे ५२ टक्के जनतेचा असा हक्क कोणत्याही परिस्थितीत डावलला जात असेल, तर त्यात सुधारणा करण्याचे उपाय आयोगाने योजणे आवश्यक आहे. मंडल आयोगाने ज्या शिफारशी केल्या आहेत त्या केवळ तत्कालिक सुधारणा करण्यापुरत्या मर्यादित स्वरूपाच्या नसून, त्या व्यापक स्वरूपात समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला चालना देणाऱ्या आहेत, मंडल आयोगाने सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपण निश्चित करताना 'जात' हा घटक मानावा लागतो, असे सुचविले. इतर मागासलेले वर्ग निश्चित करताना जात हा प्राथमिक घटक धरणे बरोबर आहे, हे उच्च न्यायालयाने सुद्धा अनेक वेळा मान्य केले आहे आणि जात जर

शैक्षणिक व सामाजिक मागासलेली असेल तर ती संपूर्ण 'जात' सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला 'वर्ग' म्हणून निश्चित करता येवू शकतो. त्या जातीतील ठराविक काही व्यक्ती सर्वसाधारण सरासरीच्या वरच्या पातळीत असल्या तरी त्या जातीसाठी आरक्षण ठेवणे योग्य आहे, असे आयोगाचे मत होते. हा मूलभूत उद्देश मनात ठेवून त्याची रचना केली आहे. असे नमूद करून, त्यांना विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी खालील शिफारशी केल्या.

६. मंडल आयोगाच्या शिफारशी

मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी अनेक शिफारशी केल्या आहेत. यामध्ये शैक्षणिक शिफारशी, नोकरीमध्ये आरक्षणाच्या बाबतच्या शिफारशी आणि इतर महत्वाच्या शिफारशींचा समावेश होतो.

● शैक्षणिक शिफारशी :

१. फी—माफी, मोफत पुस्तके आणि कपडे, दुपारचे जेवण, विशेष वसतिगृहे आणि शिष्यवृत्ती अशा प्रकारच्या विविध सवलती राज्य सरकारे इतर मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना देत असले तरी त्या पुरेशा नाहीत. अशा विद्यार्थ्यांकरिता खरी आवश्यकता आहे, योग्य शैक्षणिक वातावरण तयार करून गांधीयाने आणि उद्देशपूर्ण शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देण्यासाठी योजना बनविणे.

२. सांस्कृतिक वातावरण सुधारणे ही अतिशय मंदगतीची प्रक्रिया आहे. अशा मुलांना कृत्रिम तयार केलेल्या उच्च सांस्कृतिक वातावरणात वाढविणे देशाच्या आर्थिक आवाक्याबाहेरचे काम आहे. हा प्रश्न मर्यादित आणि निश्चित प्रकारे हाताळण्याच्या दोन प्रकारांच्या शिफारशी केलेल्या आहेत.

३. पहिली म्हणजे इतर मागासवर्गीय समाजाची संख्या जास्त असलेल्या निवडक भागात निश्चित व कालबद्ध असा प्रौढ शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घ्यायला हवा. हा मुद्दा त्यांच्या प्रेरणा मिळण्याच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने योग्य लक्ष देईल दुसरी म्हणजे अशा विद्यार्थ्यांना गंभीरपणे शिक्षण घेण्याच्या दृष्टीने त्याचबरोबर अशा भागांमध्ये इतर मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना आकर्षित सर्व सुविधांनी युक्त यामध्ये भोजनासहित सर्व सोई मोफत असाव्यात.

४. उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशामध्ये राखीव जागांच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करित असता अशा जागांवर घेण्यात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाचे सर्व फायदे मिळतील, याची खात्री करून घ्यायला हवी यासाठी सर्व तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांमध्ये अशा विद्यार्थ्यांसाठी खास शिकवणीची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. संबंधित अधिकाऱ्यांनी हेही लक्षात घ्यायला हवे की, राखीव जागांवर आवश्यक तेवढे विद्यार्थी भरल्यानंतरही त्यांची जबाबदारी संपत नाही. वस्तुतः त्यांची खरी जबाबदारी यानंतरच सुरू होते आणि त्यांनी वरीलप्रमाणे व्यवस्था केली नाही तर या तरूण पिढीमध्ये नाराजी पसरेल व देशातील निम्न दर्जाचे इंजिनियर्स, डॉक्टर्स आणि इतर धंदेवाईक तयार होतील.

● नोकरीतील आरक्षणासंबंधी शिफारशी

आयोगाने नोकरीतील आरक्षणासंबंधी खालील महत्वाच्या शिफारशी केल्या —

१. केंद्र आणि राज्य सरकारांचे सार्वजनिक उद्योग आणि राष्ट्रीयकृत बँका यांनाही वरीलप्रमाणे राखीव जागांची पध्दती पूर्णांशाने लागू करावी.
२. सरकारकडून या ना त्या मार्गाने आर्थिक मदत मिळालेल्या सर्व खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांनाही वरीलप्रमाणे राखीव जागांची पध्दत लागू करावी.
३. सर्व विद्यापीठे आणि त्यांच्याशी संलग्न महाविद्यालयांनाही राखीव जागांच्या या योजनेत आणावे.
४. याचबरोबर बऱ्याच शिफारशींच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी सध्याचे कायदे — नियम पध्दती इत्यादींमध्ये बदल करण्यासाठी सरकारने पुरेशा तरतूदी कराव्यात.

● मंडल आयोगाच्या इतर महत्वाच्या शिफारशी

मंडल आयोगाच्या मते, शासकीय व निमशासकीय शैक्षणिक संस्थेत इतर मागासवर्गीयांसाठी २७ टक्के जागा राखीव ठेवून व सर्व प्रकारची आर्थिक, तांत्रिक मदत करून इतर मागासवर्गीयांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरीतून सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यात यावे, अशी शिफारस केली.

१. सरकारी, निमसरकारी, शासकीय अनुदान घेणाऱ्या खाजगी संस्था, शिक्षण संस्था, बँका इत्यादींमधील नोकऱ्यात इतर मागासवर्गीयांसाठी २७ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात याव्यात.
२. जे उमदेवार गुणवत्तेच्या आधारे निवडण्यात येतील त्यांचा समावेश या आरक्षण कोटयात करण्यात येवू नये.
३. पदोन्नतीसाठी वरीलप्रमाणे २७ टक्के आरक्षणाचे प्रमाण कायम ठेवण्यात यावे.
४. आरक्षणाच्या जागा शिल्लक राहिल्यास त्या आगामी तीन वर्षांपर्यंत राखून ठेवण्यात याव्यात.
५. नोकरभरतीसाठी अनुसूचित जाती तसेच जमातींप्रमाणे वयाची अट शिथिल करण्यात यावी.
६. बढतीसाठी अनुसूचित जाती व जमातींसाठी जशी रोस्टर पध्दती सुरू आहे त्याचप्रकारच्या पध्दती इतर मागासवर्गीयांसाठी असावी.
७. इतर मागासवर्गीयांची संख्या अधिक प्रमाणात केंद्रीत असणाऱ्या विभागात प्रौढ शिक्षण वर्ग सुरू करण्यात यावेत तसेच या विभागात इतर मागासवर्गीय मुला मुलींसाठी निवासी शाळा सुरू करण्यात याव्यात.
८. केंद्राच्या व राज्यांच्या तांत्रिक, औद्योगिक व वैज्ञानिक शिक्षण संस्थेत इतर मागासवर्गीयांसाठी २७ टक्के आरक्षण असावे.
९. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या भूमिहीनांना ज्याप्रमाणे अतिरिक्त जमिनी दिल्या जातात त्याचप्रमाणे इतर मागासवर्गीयांना अतिरिक्त जमिनीचे वाटप करण्यात यावे.

१०. इतर मागासवर्गीयांच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक प्रगतीसाठी केंद्र व राज्य सरकारने विकास मंडळे स्थापन करावीत.

११. इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी वेगळे मंत्रालय किंवा स्वतंत्र खाते केंद्र व राज्य शासनाने निर्माण करावे.

१२. राज्यांनी इतर मागासवर्गीयांसाठी आखलेल्या योजना अनुसूचित जाती व जमातींसाठीच्या योजनांना दिल्या जाणाऱ्या योजनांप्रमाणेच केंद्राने आर्थिक मदत करावी.

१३. या सर्व शिफारशी फक्त २० वर्षांपर्यंत लागू आहेत. त्यानंतर, फेरआढावा घेण्यात यावा.

तत्कालीन पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांनी ऑगस्ट, १९९० मध्ये मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्याचे जाहिर केले. या शिफारशींपैकी फक्त ओबीसींसाठी २७ टक्के आरक्षण आणि जास्तीत जास्त ५० टक्के आरक्षणाची मर्यादा या मंडल आयोगाचा शिफारशीचा स्वीकार केला गेला. परंतु मंडल आयोगाने ३७४३ जातींची गणना मागासवर्गीयात केली होती. त्याऐवजी फक्त केंद्र सरकारच्या आणि राज्यसरकारच्या ओबीसी यादीमध्ये सामाईक असणाऱ्या मागासवर्गीय जातींचाच या आरक्षणासाठी विचार करण्यात आला.

मंडल आयोग लागू करण्याचा निर्णय १९९० साली जाहीर केला. या निर्णयाच्या विरोधात इंद्रा साहनी व इतर ३० उच्च वर्णीयांनी कोर्टात याचिका दाखल केली. या खटल्याचा निकाल १९९२ साली लागला. या निकालाद्वारे इतर मागासवर्गीयांना क्रिमिलेअरची अट लागू करण्यात आलेली आहे.

क्रिमिलेअर म्हणजे उच्च उत्पन्न असणारा वर्ग होय. ज्या इतर मागासवर्गीय किंवा भटक्या जाती व जमाती कुटूंबाचे वार्षिक उत्पन्न २ लाखांपेक्षा जास्त आहे. (सध्या ८ लाखांपेक्षा जास्त आहे) त्यांना क्रिमिलेअर संबोधले गेले आहे. अशा कुटूंबांना ते इतर मागासवर्गीय जातींमधील असले तरी आरक्षणाचा लाभ मिळणार आहे, असे सांगितले गेले. न्यायालयाचा हा निर्णय भटक्या जाती जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे आरक्षण डावलणाऱ्यांना हातभार लावणारा ठरला. विशेषतः वैद्यकीय व अभियांत्रिकी क्षेत्रात जाणारे इतर मागासवर्गीय विद्यार्थी हे विशेषतत्वाने आर्थिकदृष्ट्या सधन कुटूंबातून जात होते, त्यांना या नियमाने प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

संदर्भ

- १) फडके, य. दि. (१९८५) राखीव जागा: वस्तुस्थिती, पुणे महात्मा जोतीराव फुले समता प्रतिष्ठान.
- २) फडके, य. दि. (२००६) राखीव जागांचे शंभर वर्षे, पुणे सुगावा प्रकाशन.
- ३) परदेशी, प्रतिमा आणि कांबळे सरोज, (२००७), जातिव्यवस्था व स्त्रीमुक्ती, अहमदनगर, क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले विद्यार्थीनी मंच.
- ४) देवरे श्रावण, (२००८), मराठा समाजाचे ओबीसीकरण आणि जातीअंताचे धोरण, पुणे, सुगावा प्रकाशन.

- ५) बुटे, नंदू (२०१०), ओबीसी समाज : समस्या व उपाय, पुणे जिजाई प्रकाशन.
- ६) देवरे, श्रावण (२०१२) ओबीसींच्या संघर्ष वाटा, पुणे सुगावा प्रकाशन.
- ७) आंबेडकर, बाबासाहेब (२०१४), जातिप्रथेचे विध्वंसन, पुणे सुगावा प्रकाशन.
- ८) वाघमारे, वसंत (२०१४) जातिव्यवस्था : निर्मिती आणि स्वरूप पुणे, सुगावा प्रकाशन.
- ९) कांबळे, उत्तम (२०१५), ओबीसीचे राजकारण, मुंबई, लोकवाङ्मय गृह.
- १०) गायकवाड, प्रदीप (२०१५), मागासवर्गीयांच्या विकास योजना, नागपूर, संत प्रकाशन.
- ११) थोरात, सुखदेव (२०१५), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : सामाजिक बहिष्कृतता व समावेशकता धोरणाविषयीचा दृष्टिकोन, पुणे, सुगावा प्रकाशन.
- १२) थोरात, सुखदेव (२०१६), आरक्षण धोरणाबाबत गैरसमज : कसे व का? पुणे, सुगावा प्रकाशन.
- १३) भणगे, रविंद्र (२०१६), आरक्षणाची वाटचाल आणि ओबीसी आरक्षण, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.